

هونەر له دیدی مهسعوود محهمهد و تيوودور ئادورنو:**تويژينه وهيهه کی بهراوردکاریه****نه بهز صهد احمد**

بهشی شيوه کاری، کۆلیژی هونهره جوانهکان، زانکۆی سلیمانی، سلیمانی، ههریمی کوردستان، عیراق.

ئیمهیل: nabaz.ahmed@univsul.edu.iq**پوخته:**

شیکاری بهراوردکاری نیوان دوو فهیلهسوف، که سهه به دوو جوگرافیا و کۆنتیکستی میژوویی، کۆمه لایهتی، کولتووری و هزری جیاوازن، ئه رکیکی قورسه. مهسعوود محهمهدا فهیلهسوفی کورد و تيوودور ئادورنو¹ فهیلهسوفی ئه لمانی سهه به دوو نه ریتی کولتووری و هزری جودان، به لام دهشی ئه وه بلین که تیروانینه فهلسهفی و شیکارییهکانیان بۆ هونهر و هونهرمه ند له یه کدییه وه نزیکن. مهسعوود و ئادورنو هه مان شت دهکن، به لام له سهه دوو ئاست و کۆنتیکستی جیاوا.

له م تويژينه وهيهه دا، لیكچوون و هاوشيوه یی تیروانینه فهلسه فییهکانی ئه و دوو فهیلهسوفه له سهه بنه مای سی گریمانه پیشکesh ده کریت. یه که م، هه ردووکیان پنتی ده رچوونیان ره خنه کردنی تیوری مارکسیزمه بۆ هونهر. دووهم، بۆ مهسعوود محهمهد، هونهر فاکتیکی کۆمه لایه تییه، به لام لاسایی ریالیتی (واقع)ی کۆمه لگه نییه. چونکه هونهر خۆ-ده ربړینی ناخه کی هونهرمه نده. هه روه ها له روانگهی ئادورنو، هونهر فاکتیکی کۆمه لایه تییه، هاوکات له کۆمه لگه سه ره به خۆیه و ته واو ناچیتته ژیر رکیفی کۆمه لگه. سییه م، له روانگهی مهسعوود محهمهد هونهر ده بی سه ره به خۆ بیت و هونهرمه ند ده بیت ئازاد بیت، نابیت پابه ندی هیچ ئایدیۆلۆژییه ک بیت، چونکه هونهرمه ند بوونیکی خودی و ئازادی هه یه. بۆ ئادورنو، هونهر ده بی سه ره به خۆ بیت و نابی بچیتته ژیر رکیفی هیچ ئایدیۆلۆژییه ک. که واته هه ردووکیان هونهری پابه ند به ئایدیۆلۆژیایه کی دیاریکراو ره تده که نه وه. داواکاری بۆ هونهریکی سه ره به خۆ و ئازاد به رز ده که نه وه.

کیله وشهکان: مارکسیزم، هونهر و کۆمه لگه، هونهری سه ره به خۆ.

ئامانج و گرنگی تووژينهوه

ئامانجی سهرهکی ئەم تووژينهوهیه ههلسهنگاندنی ئەو گریمانەیهیه که لیکچوون و هاوشیوهی له نیوان تیروانینی مهسعوود محهمەد و ئادۆرنۆ لهبارهی هونەر ههیه.

گرنگی ئەم تووژينهوهیه لهوهدایه روونی دهکاتهوه چۆن ئەو دوو پرۆژه ههلسهفیهیه لهبارهی هونەر هاوشیوهی گرنگیان ههیه، سهرهپای جیاوازی کۆنتیکستی کولتووری و کۆمهلایهتیان. لهبهرئوهی ههچ تووژينهوهیهکی شیکاری بهراوردکاری لهبارهی تیوری هونهری مهسعوود محهمەد و ئادۆرنۆ نهکراوه، ئەوا ئەم تووژينهوهیه دهکری بیهته خالی دهستپیک بۆ تووژينهوهی دیکه بهراوردکارانه بۆ دروستکردنی پهیهههندی له نیوان هزری کوردی و ههلسهفهی خۆرئاواييدا.

پهشتهر لهلايهن تووژهران و لیکۆلیارهکانهوه تووژينهوهی زۆر لهبارهی تیوری هونهری ئادۆرنۆ کراوه، ههروهها چهندین وتار و تووژينهوه لهبارهی مهسعوود محهمەد نووسراوه، زانکۆی کۆیه سالی ۲۰۱۷ کۆنفرانسیکی زانستی لهبارهی هزری مهسعوود محهمەد سازداوه، بهلام تاكو ئیستا کهمترین تووژينهوه لهبارهی تیوری هونهری مهسعوود کراوه. بۆیه ئەم تووژينهوهیه، دهشی ئەو کهلین و بۆشاییه پر بکاتهوه.

پرسیاری سهرهکی تووژينهوه

پرسیاری سهرهکی ئەم تووژينهوهیه بریتیه له: ئایا دهکریت، سهرهپای جیاوازی کۆنتیکستی میژووی و کولتووری نیوانیان، لیکچوون له نیوان تیروانینه ههلسهفیهکانی مهسعوود محهمەد و ئادۆرنۆ لهبارهی هونەر ههیه؟ ئایا ئەنجامی ئەو بهراوردکارییه چیمان پیدهلێت و چ کاریگهرییهکی لهسهر دید و بۆچوونمان لهبارهی هونهرهوه دهیهت؟

میتۆدۆلۆژی

لهم تووژينهوهیهدا میتۆدی شیکاری بهراوردکاری (comparative analysis) بۆ شیکردنهوه و بهراوردکردنی تیروانینه ههلسهفیهکانی مهسعوود محهمەد و ئادۆرنۆ لهبارهی هونەر بهکاردههێنریت. بۆئوهی هاوشیوهی و لیکچوونهکانیان دیاری بکریت، ههروهها له ههر جیهک پهیوست بوو، جیاوازییهکانیشیان دهبرخیت.

بۆ ئەم تووژينهوهیه پشت به دوو جۆر سهرچاوه دهبهستریت: سهرهکی و لاوهکی. سهرچاوه سهرهکییهکان نووسین و ئیشه رهسهنه ههلسهفیهکانی مهسعوود محهمەد و ئادۆرنۆ له خۆدهگرن.

باسی یه کهم: کۆنتیکستی میژوویی سه رده می مه سعود محهمه د و ئادۆرنۆ

مه سعود محهمه د سالی ۱۹۱۹ له شاری کۆیه، له باشووری کوردستان هاتۆته دونیا. له شاری به غدا سالی ۱۹۴۵ کۆلیژی حقوقی خویندوو. له سالی ۱۹۷۰ پۆلی گه وره ی هه بووه له دامه زانندی کۆری زانیاری کورد و ئەندامی کارای کۆر بووه. مه سعود له سه رده می کدا ژیا که ئایدیۆلۆژیایکانی وهک مارکسیزم، کۆمۆنیزم، ناسیۆنالیزم و به عسیزم به ته واوی به سه ر کۆمه لگه ی کوردی و عیراقیدا زالبوون. له و سه رده مه دا ئەگه ر نووسه ریک، پۆشنیبریک یان هزرقانیک ئەندام یان لایه نگری یه کیک له م ئایدیۆلۆژیایانه نه بوایه، ئەوا ئەو که سه به پۆشنیبر دانه دهنرا، به لکو وهک که سیک کۆنخواز و دواکه وتوو لێیان ده روانی. هه موو که سیک له ریگه ی ئایدیۆلۆژیایکه یه وه خۆی ده ناساند و شوناسی خۆی دیاری ده کرد، هاوکات هه ولی بلاوکردنه وه و په رده دان به ئایدیۆلۆژیایکه ی خۆی ده دا و هه ولی به شه هیتانکردنی ئەوانی دیکه ی ده دا. مملانییه کی توند له نیوان ناسیۆنالیه کانه و کۆمۆنیسته کانه هه بوو. سه ره رای هه موو ئەوانه مه سعود محهمه د به توندی په خنه ی ئەم ئایدیۆلۆژیایانه ده کات، به لام به تایبه تی سه رنجی ده خاته سه ر مارکسیزم/کۆمۆنیزم. (سه مه د، نه به ز ۲۰۱۷، ۲۸۸).

سه رجه م ئایدیۆلۆژیایه کانی وهک مارکسیزم/کۆمۆنیزم، ناسیۆنالیزم و به عسیزم له عیراقدا ئیشیان له سه ر له مرۆفخستن (dehumanization) و به ئامرازکردنی مرۆفی عیراقی ده کرد، هه ولیان ده دا کۆمه لگه ی عیراقی بۆ ئاپۆره یه کی بێشوه بگۆرن بۆ ئەوه ی به سه ر کۆمه لگه و مرۆقه کانه زالبین، وه هایان لیکه ن که له هه موو شت زیاتر بۆ ئایدیۆلۆژیایه کانیان دلسۆزبن، ته نانه ت له ژیان و به رژه وه ندیه کانی خۆشیان زیاتر. مه سعود محهمه د به ری گه شه دان به فه لسه فه یه کی مرۆف-سه نته رییه وه پووبه پرووی ئەو ئایدیۆلۆژیایانه ده بووه وه. فه لسه فه ی مه سعود محهمه د دژی پرۆسه ی له مرۆفخستن ده وه ستیه ته وه و په خنه ی ده کات. چونکه به شیوه یه کی سه ره کی فه لسه فه کی له سه ر بنه مای سه ره وه ری مرۆف دامه زراوه، ئەو مرۆف وهک بوونه وه ریکی هۆشه کی ده بینیت که ئیراده و ویستی ئازادی هیه و به رپرسیاریتی مۆرالی له بریاردان و هه لبژاردنه کانه هیه. بۆیه ئازادی به شیکه له جه وه ره ی مرۆف (صدیق، حسن حسین و ژیار فاخر، ۲۰۱۸، ل ۶۲). ئەو لیڤه بوونی مرۆف به پێشمه رجیکێ ئۆنتۆلۆژی داده نیت بۆ لیڤه بوون و بونیادنانی سه رخان و ژیرخان. بۆیه له روانگه ی ئەوه وه مرۆف خاوه ن و داهینه ری هونه ر، ئەده ب، ئاین، فه لسه فه، زانست، کشتکاری، ته لارسازی، ریگه وبانه (سه مه د، نه به ز ۲۰۱۷، ل ۲۸۹).

تیۆدۆر ئادۆرنۆ (۱۹۰۳-۱۹۶۹) سه ر به یه که م نه وه ی قوتابخانه ی فرانکفۆرت. ئەو له لایه نی باوکیه وه جووه، ئەمه له ۱۹۳۰ یه کانه ئادۆرنۆ ناچار ده کات ئەلمانیایه جیبیه یلیت؛ ئەو یه که م جار بۆ ئینگلاند و پاشان بۆ ئەمریکا ده چیت. ئادۆرنۆ سالی ۱۹۵۰ ده گه ریته وه فرانکفۆرت (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۳۰۶). ئەوه ئەو کاته بوو که هۆلۆکۆست بۆ یه که م جار به ته واوی ناسرا بوو، هه ره ها ببوو به بابه تیکێ سه ره کی له نیو فه لسه فه کی ئادۆرنۆدا. نزیکه ی سه رجه م تیکسته کانی ئادۆرنۆ ئەو پرسیاره ده که ن: چون ده کری ئایدیاله کانی پۆشنایی

(پۆشنگه‌ری) "ئایدیاله‌کانی هۆش، گه‌شه‌کردن و ئازادی" به‌ته‌واوی بۆ نیو دژبه‌ر و نه‌سازه‌ ره‌هاکانیان بگۆرین. مۆدیرنیزاسیۆن و به‌عه‌قلانیکردنی جیهانی مۆدیرن به‌ئاشکرا نه‌بوونه‌ هۆی ئازادی چاوه‌روانکراو؛ به‌لکو له‌بری ئه‌وه‌ پێگه‌یان به‌ چه‌وساندنه‌وه‌ و داگیرکاری دا (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۳۰۶). چۆن و بۆچی ئه‌م گه‌شه‌کردنه‌ چاره‌نووسسازه‌ پوویدا، بابته‌ی سه‌ره‌کی هه‌ر دوو کتیبی "دیالیکتیکی پۆشنای" و "دیالیکتیکی نینگه‌تیفی" ئادۆرتۆن. ئادۆرتۆ هه‌روه‌ها له‌ کتیبی "تیۆری ئیستیتیک" دا سه‌رنج ده‌خاته‌ سه‌ر سروشتی پارادۆکسی مۆدیرنه‌. له‌گه‌ل ئه‌وه‌شدا، ئه‌و ئیشانه‌ به‌لگه‌ی پوون و ئاشکران که‌ خه‌ریکبوونیکی گه‌وره‌ی گه‌شه‌کردنی هونه‌ری هاوچه‌رخ به‌زۆری ئه‌دگاریکی مۆدیرنیزمه‌. له‌ ناکوکیه‌کی ته‌واودا له‌گه‌ل لۆکاچ، ئادۆرتۆ خۆی وه‌ک به‌رگریکاری مۆدیرنیزم داده‌نیت، بۆیه‌ به‌رگریکردن له‌ مۆدیرنیزم له‌نیو دلی ئیستیتیکی ئادۆرتۆدايه‌، یه‌کایه‌تی به‌ سه‌رجه‌م بابته‌ و ئایدیاکانی دیکه‌ سه‌باره‌ت به‌ هونه‌ر ده‌دات (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۳۰۶).

باسی دووهم: تیۆری مارکسیزم بۆ هونه‌ر

هه‌رچه‌نده‌ مارکس و ئه‌نگلس زۆر له‌باره‌ی هونه‌ر نه‌یاننووسییوه‌، ته‌نیا بایه‌خیکی که‌میان به‌ هونه‌ر داوه‌، ئه‌وان کاتیان نه‌بووه‌ بۆ ئه‌وه‌ی گه‌شه‌ به‌ تیۆرییه‌کی سیسته‌ماتیکی هونه‌ر بدن که‌ له‌گه‌ل پوانگه‌ مارکسیستیه‌کانیان هاوته‌ریب بێت. به‌لام پاشان جۆرج لۆکاچ ئیشی له‌سه‌ر پڕۆژه‌ی ئیستیتیکی مارکسیستی کردوه‌، ئه‌و یه‌که‌م که‌سه‌ ماتریالیزمی میژوویی له‌نیو پوانگه‌یه‌کی ئیستیتیکیدا گۆران پیده‌دات. پنتی ده‌رچوون و ده‌ستپێکی لۆکاچ ئیستیتیکی هینگه‌، به‌لام ئه‌و پێشنیازی جیگۆرکی ئایدیالیزم به‌ ماتریالیزم ده‌کات. لۆکاچ گرنگیه‌کی زۆر به‌ تیۆری په‌رچاندن (reflection theory) ده‌دات، به‌گوێره‌ی ئه‌م تیۆرییه‌ هونه‌ر بریتیه‌ له‌ په‌رچاندن و وینه‌دانه‌وه‌ی ریالیته‌ی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری، ئه‌مه‌ش زۆر هاوشیوه‌ی تیۆری ژیرخان-سه‌رخانه‌. به‌بێ نووسینه‌ پێشه‌نگه‌کانی لۆکاچ، ئیشکردنه‌کانی ئادۆرتۆ له‌باره‌ی ئیستیتیک و هونه‌ر له‌ پوانگه‌ی نوێ-مارکسیزمه‌وه‌ نه‌شیواوی لیره‌بوون ده‌بوو (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۲۸۸-۲۸۹).

مارکسیزم له‌سه‌ر بنه‌مای راڤه‌کردنیکی فه‌لسه‌فی بۆ ریالیته‌ی و میژوو دامه‌زراوه‌. لیره‌وه‌ کاریگه‌ری هۆکاره‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابوورییه‌کان و اتا ژیرخان له‌سه‌ر دیارده‌کان (فیئۆمینه‌کان) یاخود سه‌رخان ده‌رده‌خات (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۲۸۵). له‌م پێگه‌یه‌وه‌ هونه‌ر ده‌بیت به‌ سه‌رخان و ده‌خریته‌ خزمه‌تی ژیرخانه‌وه‌، به‌ واتایه‌کی دیکه‌ ده‌خریته‌ خزمه‌ت په‌یوه‌ندییه‌ ئابوورییه‌کانی مرۆف (گیتمان زیفه‌رت، ۲۰۰۹، ل ۲۱۸).

له‌ مارکسیزمدا به‌گه‌شتی هونه‌ر ده‌کریت به‌ ئامرازیک بۆ گه‌یاندنی راستیه‌ی سیاسیه‌کان به‌ هه‌مووان و پۆشنیبرکردنی جه‌ماوه‌ر له‌باره‌ی ئایدیۆلۆژیای حیزب که‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تاوه‌ وه‌ک هه‌قیقه‌ت چه‌سپیندراوه‌. هه‌روه‌ک لۆکاچ ده‌لی "پوانگه‌ی سۆسیال ریالیزم، بیگومان خه‌باته‌ بۆ به‌ده‌سته‌یه‌نانی سۆسیالیزم" (Lukács, 1962, p. 93). بۆیه‌ هونه‌ر ئه‌رکی په‌روه‌رده‌ی ئایدیۆلۆژی له‌ ئه‌ستۆ ده‌گریت و هونه‌ر ده‌بیت له‌گه‌ل راستی

ئایدیۆلۆژیاكەدا يەكجگرتەوە. لەبەر ئەو هونەری ماركسیزم هونەریكى كورتكراوئە و خۆشى بوو بە ئایدیۆلۆژیا (گیتمان زیفەرت، ۲۰۰۹، ل ۲۱۹).

پنتى دەرچوون و دەستپىكى تىۆرىيەى رپالیزمى لۆكاج بریتىیە لە تىۆرىيەى پەرچاندن. لە پوانگەى لۆكاجەو "رپالیزم توانا بە نووسەر و هونەرمەند دەدات تاكو كۆمەلگە و میژوو وەك ئەوئەى هەن ببینن" (Lukács, 1962, p. 96). بۆیە لۆكاج گریمانەى پەيوەندییەكى بناغەىی لە نیوان رپالیتى كۆمەلایەتى و فۆرمە هونەرى و ئەدەبىیەكاندا دەكات. لە پوانگەى لۆكاج ئىشى هونەرى نەشیاوى جودا بوونەوئەى لە كۆمەلگە. بۆیە رپالیزمى كلاسىكى بۆ كۆمەلگەى سۆسیالیستى تاكە مۆدیلى هونەرییە (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۲۹۲).

لۆكاج دەلى: "یەككە لە گەورەترین رەخنەكانم لە ژيانى سەردەمى مۆدیرن، ئەوئەى كە خەلك هەول دەدەن لە بەرپرسیاریتى كۆیەكى (collective) رابكەن. وەك ماركسیستىك، باوەرپم وایە دەبى ئىمە بۆ چاكەى گشتى هەول بەدەین نەك خۆپەرستانە ببین بە پالەوانى چیرۆكەكانى خۆمان. لەبەر ئەوئەى حەزم لە رۆمانى مۆدیرنىست نىیە. رۆمانى رپالیستى (واقعی) لە رۆمانى مۆدیرنىستى بالاترە، چونكە زۆر بەسادەى زۆر وردتر وینەى ژيان پىشان دەدات. رپالیزم تەنیا ستایلىك نىیە لەناو ستایلەكانى دىكە، بەلكو بناغەى هەموو ستایلەكانى ئەدەب و هونەرە" (Lukács, 1962, p. 48).

باسى سىیەم: دیدى مەسعوود محەمەد بۆ هونەر و رەخنەى لە ماركسیزم

بۆ مەسعوود محەمەد هونەر لاسایىكردنەوئەى رپالیتى هەبوو نىیە، هونەر لەژێر كاریگەرى ژێرخان و هۆیەكانى وەر بەرهیناندا ناگۆرپیت، بەلكو هونەر بریتىیە لە خۆ-دەربرپى ناخەكى هونەرمەند، واتا هونەر بەرھەمى هۆش و دەررونى هونەرمەندە. چونكە هونەر كۆپى و لاسایى داکەوت (واقع) نىیە، بەلكو گۆزارشت لە خودى هونەرمەند دەكات. بۆیە هونەر فرە و جیاوازه هەم لەناو هەمان كۆمەلگەدا و هەم لە كۆلتور و كۆمەلگەىەكەو بۆ یەككى دىكە جیاوازه و وەكویەك نىیە. چونكە خود (زات)ى هونەرمەندىك لەگەل هونەرمەندىكى دىكە وەك یەك و هاوشیۆە نىیە، تەنانەت ئەگەر لە یەك كۆمەلگە و سەردەمیشدا بژین (محەمەد، مەسعوود ۱۹۷۷، ل ۸۸).

ئەمىرى حەسەن پوورⁱⁱⁱ وەك ماركسیستىكى كورد لە نامەىەكدا بۆ مەسعوود محەمەد لەبارەى سەرخان و ژێرخان (هۆیەكانى وەر بەرهینان) و پەيوەندى بە هونەرەو دەنووسیت: "مولکیەتى زەوى (وئەسپەى بنچینەى انتاج) لە لایەن دەر بەگەو و چەوساندنەوئەى جووتیار كە بەستراوئەو بە دەر بەگ، ئەوئەى فئودالیسم- چ لە كوردستان چ لە یابان و چین و ھند و فەرانسە و ئینگلتەرەو. ئەمە ماھىەتە، ئەوانى تر- هونەر، ئەدەبىات، خانووبەرە، .... هەموو عەرز و رۆبەنان و كۆمەل بە كۆمەل جیاوازی هەى. بەلام ديسان ئاشكراىە كە هونەر و

ئەدەبی فئودالی فەرانسە زۆرتەر لە هونەر و ئەدەبی فئودالی ئینگلیز و یابان... نزیکتەر تا لە هونەر و ئەدەبی سەرمايه‌داری ئیستەیی فەرانسە. " (محەمەد، مەسعوود ۲۰۱۰، ل ۸-۹).

لە پوانگەیی حەسەن پوور، هونەری فیودال لە هەموو شوێنێک لە ئەوروپا، هیند، چین و کوردستان و هەکو یەک و هاوشیۆه و لە یەكدییه‌وه نزیکه، هەروەها هونەری سەرمايه‌دارییش لە هەموو شوێنێک و هەکو یەک و هاوشیۆه. هونەر و ئەدەبی فەره‌نسای فیودال لە ئەدەب و هونەری ژاپۆنی فیودال نزیکتەر تا ئەدەب و هونەری فەره‌نسای سەرمايه‌دار. چونکه هونەر سەرخانه و لەژێر کاریگەری ژێرخان و بەره‌وپی‌ش‌بردن و گۆرانی هۆیه‌کانی و بەره‌هیناندايه، کاتیکی هۆیه‌کانی و بەره‌هینان و ژێرخان دەگۆرێن و بەره‌وپی‌ش‌ه‌وه دەچن، ئەوا هونەریش دەگۆرێت.

مەسعوود محەمەد رەخنەیی ئەو تیروانینە مارکسیستییه‌ی حەسەن پوور دەکات و دەپرسێ "ئایا گۆرانی بەره‌وپی‌شی فکری نووسەر و هونەرکار^{iv} و فەیلەسوف بەستراو‌ته‌وه به گۆرانی قەلەمی پینووسین و فرچه و رەنگ و تەوش و بەردی هەیکەلتراشی و کاغەز و مەرەکه‌به‌وه؟" (محەمەد، مەسعوود ۱۹۷۷، ل ۸۲). لە پوانگەیی مەسعوود محەمەد تو ناتوانی گۆران و بەره‌وپی‌ش‌چوونی هزر، هونەر و فەلسەفه به بەره‌وپی‌ش‌چوونی هۆیه‌کانی بەره‌هینان و گۆرانی رژییمی ئابوورییه‌وه به‌ه‌ستیه‌وه. واتا سەرخان ئاوینەیی ژێرخان نییه، سەرخان و ژێرخان بەره‌وام هاوکۆک و هاوتەرییی یەکدی نین، زۆر جار پوودەدات لە هەمان ژێرخاندا (رژییمی ئابووری، کۆمه‌لایەتی) سەرخان (ئەدەب، فۆلکلۆر و هونەری) ی جیاواز و لەیه‌ک نه‌چوو دروست ببیت. مەسعوود محەمەد دەلی باری ئابووری و سیاسی کۆمه‌لگه‌ هەر چیه‌ک بیت، پیشکەوتنی سەرخان ئەگەر ئاستەنگ نه‌کری و رێگەیی لێ نه‌گیریت کاریکی ئاساییه و پوودەدات. گریمان گەلێک بۆ ماوه‌ی هەزار سال فیودال بوو، هۆیه‌کانی بەره‌هینانیشی نه‌گۆرا، ئەوا دیسان دەشی ئەدەب، هونەر و زانستی ئەو گەله‌ پیشکەوتیت، چونکه هیچ یه‌کیک له‌و سەرخانانه‌ به‌ره‌می پیمه‌ره، گاسن و خه‌ره‌ک نییه تاکوو پیشکەوتنی به‌ند بیت به‌وانه‌وه (محەمەد، مەسعوود ۲۰۱۰، ل ۵۷).

بۆیه مەسعوود محەمەد ئارگومینتی ئەوه دەکات که هونەر نه‌ک له‌ کۆمه‌لگه‌یه‌که‌وه بۆ کۆمه‌لگه‌یه‌کی دیکه‌ ته‌نانه‌ت له‌ یه‌ک کۆمه‌لگه‌شدا جیاوازه و هەمووی هاوشیۆه نییه. له‌بەر ئەوه رەخنەیی ئەمیری حەسەن پوور دەکات، کاتیکی هونەری فیودالی ژاپۆنی، فەره‌نسی و کوردی به‌یه‌ک ده‌چوینیت و دەلی "بەر له‌وه‌ی بڕیار به‌هین [هونەری] ژاپۆنی فیودال و کوردی فیودال له‌ یه‌کدی نزیکن با سه‌یری فۆلکلۆری کوردی بکه‌ین و هەر به‌ فۆلکلۆری کوردی بگرین: هەرچی به‌ری بادینانه‌ لاوک ده‌لێن، له‌ به‌ری سۆران و دزه‌یاتی حەیران ده‌چرن... پتر داکشییت قەتار و ئەللاوه‌یسی... به‌ره‌وه‌ هەورامان سیاچه‌مانه‌ به‌ره‌وه‌ کۆیه‌ بڕۆ نیوه‌شه‌وه و (ده‌ماغم و زنه‌).. هەمووشیان ئاخاوتتی سه‌ره‌به‌خۆ و چه‌ژ و دابرینی جودایان هەیه‌ که له‌ یه‌کدی ناکه‌ن. خۆ ئەگەر سه‌یری به‌رته‌سکیی ئەو هەریمه‌ی ناوم هینان بکه‌یت سه‌یرت دیته‌وه‌ له‌وه‌ی که چۆن لواوه‌ فۆلکلۆره‌که‌ی هینده‌ له‌ یه‌کدی جودا بی، ئنجا هەزار سه‌یرت دیته‌وه‌ له‌وه‌ی که بگوتری به‌پێی ته‌وژمی رژییمی ئابووری و پله‌ی گۆران و هۆی بەره‌هینانه‌

دهبی هونهری کورد و ژاپۆن له یهکدی بکهن ههر چونکه ههر دوویان فیوډالان وهیا سهرمایه دارن. هونهری سابلاخی فیوډال له هی ئامیدی فیوډال ناکات بهلام دهبی ههر دوو هونهری له یهکدی نهکردوی سابلاخ و ئامیدی هاوچوونی هونهری ژاپۆنی فیوډال بن." (محهمه، مهسعوود ۲۰۱۰، ل ۵۵).

ههلوێستی جیاوازی مهسعوود محهمه و حهسهن پوور پهیوهندی ههیه به تیگه‌یشتن و تیروانینی ئهوان بۆ هونهر، هونهرمه‌ند و ئیشی هونهری و پهیوه‌ندیان به پژیمی ئابووری و هویه‌کانی وه‌به‌ره‌یتان و سه‌رخان/ژیرخان. حهسهن پوور له پروانگه‌یه‌کی مارکسیستانه‌وه سهیری هونه‌ر ده‌کات، له لایه‌که‌وه هونه‌ر ده‌بیت ریالیتی سۆسیالیزم بداته‌وه و گوزارشت له دۆخی پرۆلیتاریا بکات له‌ناو کۆمه‌لگه‌دا؛ له لایه‌کی دیکه‌شه‌وه، هونه‌ر به‌گوێره‌ی هویه‌کانی وه‌به‌ره‌یتان و له‌ژیر کاریگه‌ریی ژیرخاندا ده‌گۆریت و به‌ره‌و پیش ده‌چیت. به‌لام له پروانگه‌ی مهسعوود محهمه‌ده‌وه "دانه‌وه‌ی ئه‌ده‌ب و هونه‌ر به قوناخی میژوویی، له‌ویشه‌وه به‌هۆی به‌ره‌مه‌یتان، راسته‌وخۆ و بی ته‌ئویل ده‌بیته‌وه «قتوپه‌ست» کردنی ئه‌ده‌ب و هونه‌ر هه‌روه‌ک ده‌بیته «قتوپه‌ست» کردنی سه‌ره‌له‌به‌ری کۆمه‌لایه‌تی، چونکه ئه‌ده‌ب و هونه‌ر، به‌تایبه‌تی هونه‌ر له ناخی مروقه‌وه ده‌ردین... " (محهمه، مهسعوود ۲۰۱۰، ل ۵۴). بۆ مهسعوود محهمه پهیوه‌ستکردنی هونه‌ر به هویه‌کانی وه‌به‌ره‌یتان و ژیرخان/سه‌رخان، و پابه‌ندکردنی هونه‌رمه‌ند به وینه‌دانه‌وه و گوزارشتکردن له پرۆلیتاریا سه‌ندنه‌وه‌ی ئازادیه‌ی له هونه‌رمه‌ند و به‌ره‌مه‌یتانی هونه‌ریکی پابه‌ند (مولته‌زیم) ه. ئاخ‌ر بۆ مهسعوود محهمه هونه‌ر له ناخی هونه‌رمه‌نده‌وه دیته‌گۆرێ، نه‌ک له ریالیتی ده‌ره‌کییه‌وه. چونکه هونه‌ر کۆپی و لاسایی داکه‌وت (واقع) نییه، به‌لکو گوزارشت له خودی هونه‌رمه‌ند ده‌کات. بۆیه "هونه‌رکار پتر ... قه‌رزدارای زاتی خۆیه‌تی له‌و پوه‌وه که به‌ره‌مه‌که‌ی ... زاده‌ی هه‌ناو و ته‌رجه‌مه‌ی دل و ده‌روون و که‌فوکۆلی بورکانی نه‌فسیه‌تی." (محهمه، مهسعوود ۱۹۷۷، ل ۸۸).

هه‌رچه‌نده مهسعوود محهمه داوای قاره‌مانه‌تی و یاخیبوونی بیجی له هونه‌رمه‌ند ناکات، به‌لکو داوای ئه‌وه له هونه‌رمه‌ند ده‌کات که پیزی خۆی و کاره هونه‌رییه‌که‌ی بگریته، بیئزاده‌کردن و له‌ده‌ستدانی خودیتی خۆی و به‌رده‌ستایه‌تی قبول نه‌کات و نه‌بیت به ئامرازیکی ده‌ستی ده‌سه‌لات و ئایدیۆلۆژیا له دژی هونه‌رمه‌ندی ئازاد و خاوه‌ن خودی به‌هیز. بۆیه ئه‌وه ده‌لی "نامه‌وی داوای قاره‌مانه‌تی [له هونه‌رکار بکه‌م] و بلیم ده‌بی مل بداته یاخیه‌ری بیجی و بیباکانه: من ئه‌وه‌نده ده‌لیم ده‌بیت حورمه‌تی هونه‌ره‌که و بیروپراکه‌ی خۆی به‌وه‌دا بگری که له خۆوه به‌ره‌وپیری توانه‌وه‌ی ئیراده و سوانه‌وه‌ی زاتیه‌وه نه‌چیت و خۆشامه‌دی له «به‌رده‌ستایه‌تی» خۆی و «ده‌سه‌لاتداریه‌تی» ی چاوسوورکه‌ره‌وه نه‌کات، به خۆپاڤیش نه‌بیته‌ کۆته‌کی ده‌ستان دژی هونه‌رکاری ئازاد و خاوه‌ن زاتی به‌هیز و پیز. له‌مه‌شدا شتیکی ئه‌وتۆم داوا نه‌کردوه له نرخی «هونه‌ر» به‌زیاد بگریته. (محهمه، مهسعوود ۱۹۷۷، ل ۹۰-۹۱).

که‌واته بۆ مهسعوود محهمه هونه‌ر و ئازادی پهیوه‌ندییه‌کی پته‌ویان هه‌یه، بۆیه ئه‌گه‌ر هونه‌رمه‌ند خودیتی و سه‌ره‌خۆیی خۆی له‌ده‌ستدا، ئه‌وا خۆی و هونه‌ره‌که‌شی نابووت ده‌بن.

باسی چوارهم: دیدی ئادۆرنۆ بۆ هونەر و رهخنهی له مارکسیزم

له روانگهی ئادۆرنۆ، "په یوهندییه کی جووتهنی له نیوان هونەر و کۆمه لگه دا ههیه" (Adorno, 1997, p. 9). له لایه که وه کیشه کانی کۆمه لگه دینه ناو هونهره وه، له لایه کی دیکه وه ته نیا ئیشه هونهریه کان دهرفته تی ئه وه یان تیدا ماوه دۆخی ناله باری کۆمه لگه رهخنه بکه ن، به بی ئه وه ی بین به به شیک له م دۆخه ناله باره (زاوه رلانده، ۲۰۱۲، ل ۲۹). بۆیه یه که م پرهنسیپی سه ره کی ئیستیتیکی ئادۆرنۆ بریتییه له هونهر سروشتیکی دووانیتی ههیه: له لایه که وه سه ره به خۆیه، له لایه کی دیکه وه فاکتیکی کۆمه لایه تییه. په یوهندی نیوان هونهر و کۆمه لگه نه که وتوته نیو هه یچ ناوه رۆکیکی کۆنکریتی ئیشه هونهریه کان، به لکو ته نیا له نیو فۆرمی ئیستیتیکی ئیشه هونهریه کاندایه (Adorno, 1997, p 7). بۆیه په یوهندییه که ته نیا ناوه رۆک نییه، به لکو فۆرم و ته کنیکیشه (برامبوش، ۲۰۱۸، ل ۳۰۸). ئیشی هونهری له جیهانی ریالیتی ئه زمونییه وه دیته گۆری، هاوکات جیهانیکی تایبه تی خۆی و اتا جیهانی هونهر له ته ک خۆیدا ده هیئته ئاراهه. که واته ئیشی هونهری له روانگهی ئادۆرنۆ ده بیت به جیهانیکی سه ره به خۆ له پال جیهانی راسته قینه ی کۆمه لایه تییدا (گیتمان زیفهرت، ۲۰۰۹، ل ۲۲۰).

له روانگهی ئادۆرنۆ، ریالیتی کۆمه لایه تی پێویسته به شیوه یه کی ئیستیتیکی له ناو هونهردا مامه له ی له گه لدا بکریت، نه ک ته نیا وینه دانه وه و کۆپییه کی ته واو بیت. ئادۆرنۆ ئارگومینتی ئه وه ده کات که هونهر شکست ده هیئت ئه گه ر هه ول بدات ریالیتی/داکه وت له ریگه ی سۆسیال ریالیزم (social realism) ده وه دهر بریت. چونکه سۆسیال ریالیزم ته نیا کۆپی و وینه دانه وه ی داکه وته، ته نیا پیشاندانه وه یه، بۆیه به شیوه یه کی ره سه نانه ئیستیتیکی نییه. ئادۆرنۆ رهخنه ی ئه و ئیشه هونهریه کان ده کات که ریالیستیک (واقعی) ن و هه ول ده دن ریالیتی کۆمه لایه تی به شیوه یه کی ئه زمونی وه ک ئه وه ی هه یه له روه ی سیاسی، نایه کسان ی و خراپه کانییه وه پیشان بدن، بۆ ئه وه ی بینهر/جه ماوه ر په روه رده بکات. ئادۆرنۆ ئه م جۆره ئیشه هونهریه کان وه ک "پروپاگهنده یه کی ساده" داده نیت (Adorno, 1997, p 10). بۆ ئادۆرنۆ هونهر پێویست نییه وینای ژبانیکی باشتر پیشکesh بکات. ئاخهر هونهری ره سه ن هه ول نادات ناو له پرۆسه کۆمه لایه تییه کان بنیت (O'Connor, 2013, p 156).

هه لویستی جیاوازی ئادۆرنۆ و لۆکاچ له باره ی ریالیزم په یوهندی به تیروانیی ئه وان بۆ رۆلی هونهرمه ند و ئیشه که ی له نیو کۆمه لگه هه یه. بۆ ئادۆرنۆ هونهرمه ندی راسته قینه یاخیه کی ته نیایه له دژی جیهانی به رپۆه به رایه تی، ئه مه ش به رپوونی له ئیشه که یدا دهرده که ویت. لۆکاچ به پینچه وان وه هونهرمه ند پێویسته بابه تی (ئۆبژیکتیفی-موضوعی) یانه ریالیتی (داکه وت/واقع) له نیو ئیشه که یدا بداته وه (زاوه رلانده، ۲۰۱۲، ل ۱۰۰).

باسی پینجهه: بهراوردکردنی نیوان مهسعوود محهمهد و ئادۆرنۆ، لیکچوون و جیاوازی

هیچ بهلگهیهک له بهردهستدا نییه که بیسهلمین، مهسعوود محهمهد ئاگاداری فهلسهفه‌ی ئادۆرنۆ و تیروانینه‌کانی ئه‌و بیته له‌باره‌ی هونه‌ر. مهسعوود محهمهد له هیچ شوینیک ئاماژه‌ی به‌وه نه‌کردوه که ئاگاداری ئادۆرنۆ بیته، به‌لام له نووسین و چاپیکه‌ته‌کانیدا ئاماژه‌ی به خویندنه‌وه‌ی ئه‌دهبیادی مارکسیزم، مارکس و ئه‌نگلس و به‌ره‌می چهند فه‌یله‌سوفیکی دیکه کردوه، وهک ژان پۆل سارته‌ر، ئه‌لبیتر کامۆ و بیتراند ره‌سل (محهمهد، مهسعوود ۲۰۰۹، ل ۴). به‌لام له‌به‌رئه‌وه‌ی مهسعوود محهمهد له به‌شیک زۆری نووسینه‌کانیدا ره‌خنه له مارکسیزم ده‌گریت، و ئادۆرنۆش وهک نۆی-مارکسیستیک ره‌خنه له تیروانینی مارکسیزمی کلاسیکی ده‌گریت. ئه‌وا ده‌شی له‌سه‌ر بنه‌مای سی گریمانه لیکچوونی تیروانینه فه‌لسه‌فیه‌کانی مهسعوود محهمهد و ئادۆرنۆ بۆ هونه‌ر باس بکه‌ین. یه‌که‌م، هه‌ردووکیان پنتی ده‌رچوونیان ره‌خنه‌کردنی تیوری مارکسیزمه بۆ هونه‌ر. دووه‌م، بۆ مهسعوود محهمهد، هونه‌ر فاکتیک کۆمه‌لایه‌تییه، به‌لام لاسایی ریالیتی (واقع‌ی) کۆمه‌لگه نییه. چونکه هونه‌ر خۆ-ده‌برینی ناخه‌کی هونه‌رمه‌نده. هه‌روه‌ها له روانگه‌ی ئادۆرنۆ، هونه‌ر فاکتیک کۆمه‌لایه‌تییه، هاوکات له کۆمه‌لگه سه‌ربه‌خۆیه و ته‌واو ناچیته ژیر رکیفی کۆمه‌لگه. سییه‌م، له روانگه‌ی مهسعوود محهمهد هونه‌ر ده‌بی سه‌ربه‌خۆ بیته و هونه‌رمه‌ند ده‌بیته ئازاد بیته، نابیت پابه‌ندی هیچ ئایدیۆلۆژییه‌ک بیته، چونکه هونه‌رمه‌ند بوونیک خودی و ئازادی هیه. بۆ ئادۆرنۆش، هونه‌ر ده‌بی سه‌ربه‌خۆ بیته و نابی بچیته ژیر رکیفی هیچ ئایدیۆلۆژییه‌ک. که‌واته هه‌ردووکیان هونه‌ری پابه‌ند به ئایدیۆلۆژیایه‌کی دیاریکراو په‌تده‌که‌نه‌وه. داواکاری بۆ هونه‌ری سه‌ربه‌خۆ و ئازاد به‌رز ده‌که‌نه‌وه.

پنتی ده‌رچوون و ده‌ستپیک تیوری هونه‌ری مهسعوود محهمهد و ئادۆرنۆ بریتیه له ره‌خنه‌ی تیوری مارکسیزم بۆ هونه‌ر. له روانگه‌ی ئادۆرنۆوه، هونه‌ر نابیت وینه‌ی ریالیتی کۆمه‌لایه‌تی بداته‌وه. هه‌روه‌ها هونه‌ر نابی ئه‌م ریالیتییه له‌نیو گریمانه‌ی ژیانیک باشتریش (وهک له جیهانبینی سۆسیالیستی و کۆمونیستی) دا وینه بداته‌وه (گیتمان-زیفهرت، ۲۰۰۹، ل ۲۲۳). بۆ نمونه، هونه‌ری ئافۆنگاردیزمی سۆشییه‌تی، چاوه‌پوانی ئه‌وه‌یه وهک چالاک له‌لایه‌ن جه‌ماوه‌روه‌وه وه‌ربگیریت و به‌شیوه‌ی کۆیه‌کی (collective) به‌ره‌مه‌بهریت. له هونه‌ری ئافۆنگاردیزمی سۆشییه‌تی ۱۹۲۰ه‌کاندا، هونه‌ر هیچی دیکه شوینی هیوا و په‌ناگه‌یه‌ک نییه، به‌لکو هونه‌ر ده‌بیته ئامرازیک بۆ گۆرینی کۆمه‌لگه له ریگه‌ی هاندانی تاکه‌کانه‌وه بۆ وه‌رگرتنی هه‌لو‌یستیک چالاک سیاسی. له روانگه‌ی ئادۆرنۆوه ئه‌مه ده‌بیته هۆی دۆراندنی سه‌ربه‌خۆیی هونه‌ر، لیره‌وه هونه‌ر ده‌چیته ژیر رکیفی "جیهانی به‌ریوه‌به‌رایه‌تی". بۆیه ئادۆرنۆ ده‌ستبه‌رداری تاکیتی و خودیتی نابیت و پپی وایه هونه‌ری سه‌ربه‌خۆ شوینیک ده‌گمه‌نه که ده‌رفه‌تی ئاوه‌لابوونی خودیتی تیدایه، چ بۆ وه‌رگر چ بۆ هونه‌رمه‌ند (زاوه‌رلاند، ۲۰۱۲، ل ۴۹).

مهسعوود محهمهد به هه‌مان شیوه‌ی ئادۆرنۆ تیروانینی مارکسیستی بۆ هونه‌ر و هونه‌ری ریالیستیک سۆسیالیزم ره‌خنه ده‌کات. ئه‌و نمونه‌ی رژیمه کۆمونیسته‌کان ده‌هینیته‌وه، ئه‌و ولاتانه‌ی حکومه‌تیا له‌سه‌ر بنه‌مای رژیمی کۆمونیستی و دیکتاتۆریه‌تی پرۆلیتاریا دامه‌زراوه، بۆ ئه‌وه‌ی په‌وابوونی سه‌ره‌رشتی حکومه‌ت

له ئه ده ب و هونه ر و جموجۆلی کۆمه لایه تی بسه لمینن، ئه وا ناچارن بلین ئه ده ب و هونه ری هه ر و لات ه نویت ه ری چینی ده سه لات داریه تی. له م ریگه یه وه له خۆ وه بی هیچ به لگه ی دیکه ئه ده ب و هونه ری و لاتی کۆمۆنیست ده بیته نویت ه ری داخواییه کانی چینی پرۆلیتاریا، ئه ده ب و هونه ری سه رمایه داریش ده بیته خزمه تکاری سه رمایه. له به ر ئه وه هونه رمه ند پابه ند ده که ن و ده یکه ن به فه رمانبه ر و مووچه وه رگری ده ولت، به مه ش هونه رمه ند ده بی له سه ر داواکاری رژی م کار بکات و به رده ستایه تی قبوول بکات. "له رژی می کۆمۆنیستدا ئه دیب و هونه رکار فه رمانبه ر و مووچه خۆری حکوومه تن و له وانیه به «امر اداری» گوتار بنووسن وه یا ته مسیل ریکبێخن". بۆیه رژی می کۆمۆنیست هیچ ره خنه یه ک ناسه لمینن، ئه وه ی ده نگی نار ه زامه ندیش به رزبکاته وه یه کسه ر به دوژمی پرۆلیتاریا حساب ده کری و مافی ئازادی بیرو پای ده دوژینی ئه گه ر مافی ئازادی خۆیشی نه دوژینی، چونکه دوژاندنی مافی ده ربړینی بیرو یا یه که م سزادانی دوژمه ن". (مه مه د، مه سه وود ۲۰۱۰، ل ۸۷-۸۸).

هه روه ها ئادۆرنۆ هه روه ک چۆن هونه ری سۆسیال ریالیزمی رژی می کۆمۆنیستی ره خنه ده کات، به هه مان شیوه هونه ری مۆدیرنی سه رمایه داریش ره خنه ده کات چونکه له ریگه ی پیشه سازی کولتوورییه وه هونه ر کراوه به کال، به مه ش سه ربه خۆیی، توانست و کارایی ره خنه یی خۆی ده دوژینیت. له هونه ری مۆدیرنی کات به سه ربه رده ن له سه رمایه داریدا، هونه ر وه ک کال له کارگه به ره مه ده هینریت، وه ک شمه ک ده فرۆشریت و به کار ده هینریت. چیژ وه رگرتن له هونه ر وا ده کات هونه ر بۆ کاتبه سه ربه رده ن به کار به یئریت و لیره وه سه ربه خۆیی خۆی بدوژینیت. چونکه له چیژدا ویستی خاوه نداریتی ده رده که ویت، ئه مه ش هه لو یستیکی مرۆقه به رانه ر به شمه ک و کالاکان (زاوه رلاند، ۲۰۱۲، ل ۴۷). له روانگه ی ئادۆرنۆ "سه ربه خۆیی ئیشی هونه ری له ریگه ی پیشه سازی کولتوورییه وه به ته وای له ناو ده بریت" (Adorno, 1991, p 232). ئیشی هونه ری داگیر ده کریت و ده بی "شوینی خۆی له ناو شمه ک و کالاکاندا بگریت که ئاماده ن بۆ به کاره ینان" (Adorno, 2002, P 127).

بۆ ئادۆرنۆ هونه ر سه ربه خۆیه له کۆمه لگه، هاوکات ناوه رپۆکی خۆی له کۆمه لگه وه وه رده گریت به بی ئه وه ی به شیوه یه کی پۆزه تیف/ئه ری بی نۆرم و به هاکانی کۆمه لگه به ره مه مبه یینته وه. ئاخ هونه ری سه ربه خۆ ریکه و تن و شیوازه کانی ده ربړینی باو له ناو کۆمه لگه تیکده شکینیت. ئادۆرنۆ ده لی: "هونه ر ده بیته به ئەنتیتیز (antithesis) ی کۆمه لایه تی کۆمه لگه" (Adorno, 1997, p 8). ئیشه هونه رییه کان ته نیا به رپی خۆ- ریالیزه کردن و خۆ-به دیه یانه وه ده توان ره خنه ی ریالیتی هه بوو بکه ن، چونکه ئه گه ر نا هه ر له سه رده تاوه بوونیان نابیت. "هونه ر کۆمه لایه تییه له به ر ئه وه ی ره خنه ی کۆمه لگه ده کات" (Adorno, 1997, p 225). هونه ر له په یوه ندییه کی ره خنه گرانه دایه له گه ل کۆمه لگه، هونه ر ئه و کۆمه لگه یه ره خنه ده کات که هونه ره که ی به ره مه یناوه. ره خنه له نیو ئیشه هونه رییه سه ربه خۆکاندا له ریگه ی راقه کردنه وه ده توانریت دیاربخری و پرو ن بکرینه وه (O'Connor, 2013, p179).

ناوه رپۆکی-پاستی هه ر ئیشیکی هونه ری ده بی له ناو ئیشه که خۆیدا بدۆزریته وه، نه ک له ناو کاتیگورییه فه لسه فی یان کۆمه لایه تییه کاندایه که ده توانریت له ده روه به سه ر ئیشه که دا بسه پینریت. بۆ ئادۆرنۆ ئیشه هونه رییه کان

داواکاری بۆ راقه‌ی فەلسەفە بەرز دەکەنەوه، چونکه ناوه‌رۆکی راستی له‌ناو هیچ تیزیکدا نییه که ئیمه بتوانین ته‌رجه‌مه‌ی بکه‌ین یان ناوه‌رۆکی راستی ئیشتی هونه‌ری ناتوانزێ به‌سانایی ده‌ستی بۆ درێژ بکریت و ببینریت به‌ی کارێ راقه‌ی فەلسەفە. بۆیه هونه‌ر داوای راقه‌ی فەلسەفییانه ده‌کات (Wilson, Ross 2007, p 53).

له‌ روانگه‌ی ئادۆرنۆ، کاتیک مه‌به‌ستی ناوه‌کی هونه‌ر و ئیشتی هونه‌ری له‌لایه‌ن هیزیکێ ده‌ره‌کییه‌وه وه‌ک ئامراز و مه‌به‌ست به‌کاره‌ینرا، ئەوا ئیشتی هونه‌رییه‌که تاییه‌تمه‌ندی سهر‌به‌خۆیی خۆی و هه‌بوونی خۆی وه‌ک هونه‌ر ده‌دۆزینیت. کولتووری باو به‌پێچه‌وانه‌ی هونه‌ری سهر‌به‌خۆوه به‌رده‌وامی به‌کۆمه‌لگه‌ ده‌دات (O'Connor, 2013, p 179).

به‌هه‌مان شیوه‌ مه‌سه‌عوود مه‌مه‌د جه‌خت له‌سه‌ر ئەوه ده‌کاته‌وه که هونه‌رمه‌ند نابیت خودیتی خۆی بدۆزینیت له‌پیناوه‌ به‌ت و خۆی بخاته‌ ژێر رکینی ئایدیۆلۆژیاوه، چونکه ئەو پێی وایه‌ مرۆف ته‌نانه‌ت له‌کاتی خه‌ریکبوون به‌ به‌تیش هه‌ر بوونه‌وه‌ریکی خودییه‌. له‌به‌ر ئەوه‌ی مرۆف هۆش و ئیراده‌ی هه‌یه و جیاوازه‌ له‌ بوونه‌وه‌ره‌کانی دیکه‌. هونه‌رمه‌ندیش له‌ مرۆفانی دیکه‌ زیاتر خودییه‌ و خوده‌که‌ی له‌ناو هونه‌ردا ئاوه‌لا ده‌بیت، بۆیه نابیت له‌به‌ر خاتری ئایدیۆلۆژیا و ده‌سه‌لاتی ده‌ره‌کی رینگه‌ له‌م کرانه‌وه‌یه‌ی خودی خۆی بگریت. له‌ روانگه‌ی مه‌سه‌عوود مه‌مه‌د، سه‌رمایه‌ی ئەدیبه‌ و هونه‌رکار می‌شک و ده‌روونه‌که‌یه‌تی، هۆش، هه‌ست و ده‌روونی هونه‌رکار له‌ به‌ره‌مه‌کانیدا خۆیان ده‌زیننه‌وه‌ ئیتر له‌ شیوه‌ی په‌خشان و هه‌لبه‌ست یان په‌یکه‌ر و وینه‌ یان مۆسیقادا بیت. بۆیه ره‌خنه‌ی هونه‌رمه‌ندی پابه‌ند (مولته‌زیم) ده‌کات، چونکه به‌م پابه‌ندبوونه‌ی هه‌ست و هۆشی خۆی نابووت و نه‌زۆک ده‌کات. "له‌ گۆشه‌ی نه‌زه‌ری ئیلتزامی هونه‌رکاره‌وه ده‌بێ هونه‌رکار یه‌کجار به‌ده‌ره‌نگه‌وه‌ بیته‌ سه‌ر له‌ده‌ستدانی خۆی و پرکردنه‌وه‌ی ده‌روونی به‌ به‌تیه‌تی خوازاویه‌وه و به‌دیاری وه‌رگیراو چونکه له‌وه‌دا ئەو به‌ر له‌ هه‌موو که‌سیک و پتر له‌ هه‌موو که‌سیک نابووت ده‌بیت." لێره‌وه‌ مه‌سه‌عوود مه‌مه‌د دوو ره‌خنه‌ له‌ هونه‌رمه‌ندی مولته‌زیم ده‌گریت: ره‌خنه‌ی یه‌که‌م که "گومان له‌ دلیدا په‌یدا بیت و به‌ زۆره‌ملی ترسنۆکانه‌ گومانه‌که‌ به‌ باوه‌ری ساخته‌ کپ بکات. ره‌خنه‌ی دووه‌م، رێ بدات به‌ ده‌سه‌لاتی له‌ خۆی گه‌وره‌تر خۆه‌لقورتینی له‌ کاره‌ هونه‌رییه‌که‌ی، ئیتر به‌ خاترا نه‌ سه‌وز به‌ قاوه‌یی بگۆریت و له‌ درێژی و کورتی ئەندامی په‌یکه‌ره‌کانی زیاد و که‌م بکاته‌وه‌ و په‌له‌ی هه‌له‌په‌ و دلگه‌رمی مۆسیقاکه‌ی به‌پێی ئاره‌زووی له‌خۆ گه‌وره‌تران خوار و ژوور ببات." (مه‌مه‌د، مه‌سه‌عوود ۱۹۷۷، ل ۹۱).

بۆیه له‌ روانگه‌ی ئادۆرنۆ، هونه‌ر له‌ رینگه‌ی هه‌ولدانی بۆ ره‌سه‌نیتی و سهر‌به‌خۆیی ده‌توانیت له‌ مه‌ترسی بوون به‌ شمه‌ک خۆی رزگار بکات. ئادۆرنۆ ده‌بیژێ: "هونه‌ر ده‌بیت به‌ کۆمه‌لایه‌تی به‌رپێ بوون به‌ ئۆپۆزیسیونی کۆمه‌لگه‌، به‌لام ته‌نیا وه‌ک هونه‌ری سهر‌به‌خۆ ده‌توانیت ئەو پینگه‌یه‌ به‌ده‌سته‌بهنیت" (Adorno, 1997, p 225).

بۆ ئادۆرنۆ ته‌نیا هونه‌ری سهر‌به‌خۆ به‌ته‌واوی ئەو کاراییه‌ ره‌خنه‌ییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌ی هه‌یه چونکه هونه‌ری سهر‌به‌خۆ له‌ پيشاندانی هه‌ر رۆلێکی کۆمه‌لایه‌تی دیاریکراو و پيش-چه‌سپینراودا خۆی ئازاد کردوه‌. به‌ساده‌یی به‌رپێ هه‌بوونی وه‌ک شتیکی ده‌گمه‌ن، به‌رپێ په‌یره‌وکردنی یاسا‌کانی خۆیه‌وه، هونه‌ری سهر‌به‌خۆ دژبه‌ری

کۆمه‌لگه ده‌ه‌ستیتیه‌وه، که هه‌موو شتیکی ده‌توانری له‌گه‌ل شته‌کانی دیکه‌دا جیگۆرکی پیبکری. ئەم سروشته‌نا- کۆمه‌لایه‌تی یان ته‌نانه‌ت دژه-کۆمه‌لایه‌تییه‌ی هونه‌ر بریتییه له‌هیچاندن (نه‌فی)ی کۆمه‌لگه‌ی هه‌بوو. بۆیه ئادۆرنۆ هونه‌ر وه‌ک ره‌خنه‌ی کۆمه‌لگه‌ ده‌بینیت (Wilson, Ross, 2007, p 50).

مه‌سه‌وود محمه‌د ده‌پرسیته‌گه‌ر هونه‌رکار به‌خۆی و هونه‌ریه‌وه‌ خه‌ریکی گۆزارشتکردن له‌بابه‌ت [ریالیتی/ئۆبژیکتیفتی] بیته‌ چۆن لایه‌نی بابته‌ی، ژیر لایه‌نی زاته‌که‌ی ده‌که‌ویت؟ له‌روانگه‌ی مه‌سه‌وود محمه‌د مرۆف به‌گشتی و به‌تایبه‌تی هونه‌رمه‌ند ته‌نانه‌ت له‌کاتی خه‌ریکبونی به‌بابه‌ت (مه‌وزوع)یش هه‌ر بوونه‌وه‌ریکی خودییه، چونکه‌ مامه‌له‌ و هه‌لوێستی وه‌ک هی هۆشی ئه‌لیکترونی و ته‌رمۆمه‌تر نییه‌ که‌ به‌ پپی یاسا‌کانی سروشت و له‌ شیوه‌ی ناچاریدا بیته‌ دی، ته‌نانه‌ت وه‌ک هی گیانه‌به‌ره‌کانی دیکه‌ش نییه‌ که‌ له‌ رپی ره‌مه‌ک و غه‌ریزه‌ی نه‌گۆراو و هاوشیوه‌وه‌ تیکه‌ل به‌بابه‌ت ده‌بن و خۆیان دووباره‌ ده‌که‌نه‌وه. ئاخ‌ر خودی مرۆف ئیراده‌ی هه‌یه‌ و سه‌رپشکه‌ له‌ هه‌لبژاردنی ئه‌و بابته‌ی پیوه‌ی خه‌ریک ده‌بیته‌، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر هه‌لبژاردنه‌که‌ به‌ ئیراده‌ی ئازاده‌وه‌ بیته‌ یاخود به‌ هۆی بیته‌سه‌لاتکردن، یاخود له‌ رپی گیلکردنه‌وه‌ بیته‌، چونکه‌ له‌ هه‌موو حالاندا بابته‌ ناتوانی بچینه‌ هۆش و ده‌روونی مرۆقه‌وه‌ ئه‌گه‌ر گونجاندنیکی له‌گه‌لدا نه‌بیته‌؛ که‌چی گه‌رمایی هه‌میشه‌ ته‌رمۆتر ده‌جمینیت و چ گونجاندن و پپی سه‌لماندن و فیلکردن و ئیقناعکردنیسی ناویت. (محمه‌د، مه‌سه‌وود ۱۹۷۷، ل ۹۱-۹۲).

مه‌سه‌وود محمه‌د سه‌رسورمانی خۆی ده‌رده‌بریت به‌رانبه‌ر به‌و هونه‌رمه‌ندانه‌ی که‌ خۆیان وه‌ک که‌سیکی بابته‌ی (ئۆبژیکتیف-مه‌وزوعی) داده‌نین و نکۆلی له‌خود (زات)یتی خۆیان ده‌که‌ن و خودیتی خۆیان ده‌خه‌نه‌ ژیر رکیفی پابه‌ندبوون (ئیلتیزام)ه‌وه. چونکه‌ له‌روانگه‌ی مه‌سه‌وود محمه‌د هونه‌رمه‌ند له‌رۆشنییرانی دیکه‌ زیاتر که‌سیکی خودییه، بۆیه‌ جه‌خت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ ده‌کاته‌وه‌ هونه‌رمه‌ند نابیت خودیتی خۆی له‌ده‌ستدات، یان زۆر دره‌نگتر له‌که‌سانی دیکه‌ ده‌بی خودی خۆی بدۆرینیت "بیگومان هونه‌رکار له‌رۆشنییری دیکه‌ پتر له‌زاتی خۆیدا رۆچوه، تیکرای رۆشنییرانیسی زاتیترن له‌غه‌یری خۆیان، که‌ ئه‌مه‌ش وه‌ها بی سه‌یری هه‌ره‌ سه‌یر له‌وه‌دایه‌ که‌ ده‌بینم هونه‌رکار ده‌یه‌وی و رابنۆینیت ئه‌ویش وه‌ک خه‌لقی دیکه‌ بابایکی مه‌وزوعییه، له‌وه‌شدا «زاتییه‌ت» تیکه‌ل به‌ «ئیلتیزام» ده‌کات. (محمه‌د، مه‌سه‌وود ۱۹۷۷، ل ۹۰).

له‌روانگه‌ی مه‌سه‌وود محمه‌د هونه‌رمه‌ندان "زاتی/خودیبوون"ه‌ و ده‌کات هونه‌رمه‌ندان یه‌کجار ته‌نگه‌تاو بن به‌ده‌ست ئه‌و ئاسته‌نگ، به‌ند و به‌ره‌ه‌لستانه‌ی که‌ ژیا‌نی تاک و کۆمه‌ل ریک ده‌خه‌ن و یاسا و پی‌ره‌وه‌ به‌دوا خۆیاندا ده‌هینن. چونکه‌ ئه‌گه‌ر هونه‌رکار پابه‌ند کرا به‌ وه‌خت و سه‌عات یان رپگه‌ی ئازادی لی‌کدانه‌وه‌ و ته‌عبیری لی‌ گه‌را، ئه‌وا که‌لکی لی‌ ده‌بریت و نه‌زۆک ده‌بیته‌. (محمه‌د، مه‌سه‌وود ۱۹۷۷، ل ۸۹-۹۰)

که‌واته‌ لی‌ره‌دا سه‌ره‌رای لی‌کچوونی تی‌روانینه‌کانی مه‌سه‌وود محمه‌د و ئادۆرنۆ، به‌لام له‌دوو خالدا جیاوازن، یه‌که‌م، ئادۆرنۆ پتر جه‌خت له‌سه‌ر په‌یوه‌ندی ره‌خنه‌یی هونه‌ر و کۆمه‌لگه‌ ده‌کات، به‌لام مه‌سه‌وود محمه‌د جه‌خت له‌سه‌ر په‌یوه‌ندی هونه‌ر و ده‌روبه‌ر ده‌کات، که‌ واتایه‌کی فراوانتری له‌کۆمه‌لگه‌ هه‌یه. بۆ مه‌سه‌وود محمه‌د، هونه‌ر به‌ره‌می هۆش و سۆزی خودی هونه‌رمه‌نده‌ په‌یوه‌ست به‌ ده‌روبه‌ر، "ده‌روبه‌ریش وه‌ها فره‌وانه،

دهره نجام

له ئه نجامی ئه م توێژینه وه یه دا، بۆمان ده رده که ویت که سه ره رای ئه وه ی مه سهوود محمه د و تیۆدۆر ئادۆرنۆ له دوو سه رده می جیاوازا ژیاون و له ناو کۆنتیکستی کۆمه لایه تی، سیاسی و کولتووری جودا په روه رده بوون و پیگه یشتوون، به لام لیکچوون له نیوان تیروانینه فه لسه فییه کانی ئه واندا هه یه له باره ی هونه ر و په یوه ندی هونه ر به کۆمه لگه وه، هه روه ها تیروانیان بۆ ئازادی هونه رمه ند و سه ره به خۆی هونه ر له یه کدییه وه نزیکه.

له م توێژینه وه یه دا، به و ئه نجامه گه یشتین که له چه ند خالیکا لیکچوون و هاوشیوه یی هه روه ها جیاوازی له نیوان تیروانینه فه لسه فییه کانی مه سهوود محمه د و ئادۆرنۆ له باره ی هونه ر هه یه.

یه که م، هه ردووکیان خالی ده ستپیکتی تیۆرییه کانیان بریتیه له ره خنه کردنی تیۆری مارکسیزم بۆ هونه ر و به ئامرازکردنی هونه ر له رژیمه کۆمۆنیستییه کانا.

دووه م، بۆ مه سهوود محمه د و ئادۆرنۆ، هونه ر فاکتیکتی کۆمه لایه تییه، هاوکات له کۆمه لگه سه ره به خۆیه و ته واو ناچیته ژیر رکیفی کۆمه لگه. به لام بۆ مه سهوود محمه د جیاوازا له ئادۆرنۆ، هونه ر له لایه کی دیکه شه وه خۆ- ده ربهرینی ناخه کی هونه رمه نده و ئیشی هونه ری زاده ی خۆی هونه رمه نده.

سه ییه م، بۆ مه سهوود محمه د و ئادۆرنۆ هونه ر لاسایی ریالیتی (واقع ی) ناو کۆمه لگه یان لاسایی سروشت نییه.

چواره م، له روانگه ی ئادۆرنۆ، هونه ر په یوه ندیه کی کارای به کۆمه لگه وه هه یه، به لام بۆ مه سهوود محمه د هونه ر په یوه ندیه کی کارای به ده ور به ره وه هه یه، که واتایه کی فراوانتری له کۆمه لگه هه یه.

پینجه م، له روانگه ی مه سهوود محمه د هونه رمه ند ده بیته ئازاد و سه ره به خۆ بیته، نابیتت پابه ندی هه یه ئایدیۆلۆژییه ک بیته. چونکه هونه رمه ند بوونیکتی خۆی و ئازادی هه یه. هه روه ها بۆ ئادۆرنۆش، هونه ر ده بی سه ره به خۆ بیته و نابی بچیته ژیر رکیفی هه یه ئایدیۆلۆژییه ک. که واته هه ردووکیان هونه ری پابه ند به ئایدیۆلۆژییه کی دیاریکراو ره خنه ده که ن و ره تده که نه وه. داواکاری بۆ هونه ریکتی سه ره به خۆ و هونه رمه ندی ئازاد به رز ده که نه وه.

Masoud Muhammad and Theodor Adorno on Art: A Comparative Study

Nabaz Samad Ahmed

Department of Plastic Arts, College of Fine Arts, University of Sulaimani, Sulaimani, Kurdistan Region, Iraq.

E-mail: nabaz.ahmed@univsul.edu.iq

Abstract:

A comparative analysis of two great thinkers who are placed in different geographical, social, cultural, and intellectual contexts is a difficult task. Masoud Muhammad a Kurdish Philosopher and Theodor Adorno, a German philosopher, are belonging to two different cultural and intellectual traditions but it can be argued that the core of their philosophical views and analysis on art are thematically connected and astoundingly close. Muhammad and Adorno are doing the same thing, but at a different level, context, and different methods regarding art. They both lived during the dark times of totalitarian regimes: Nazism and Ba'athism in Germany and Iraq respectively. In this paper, I will propose to show that it is possible to establish similarities between the philosophical views of these two thinkers based on three presuppositions. First, both Masoud Muhammad and Adorno's point of departure is the criticizing Marxist art theory. Second, for Muhammad art is a social fact, and not an imitation of society's reality, since art is the self-expression of the artist; Also for Adorno art is a social fact and in the meantime, it is independent from society. Third, in Muhammad's view, art is autonomous and free; therefore it would not be affiliated with any ideologies. In the same manner, Adorno argues that art is autonomous and critical to society. The forgoing illustrated that these three presuppositions set the tone for the theme and hypothesis of this paper. The main goal of this paper is to examine the similarities between Adorno and Muhammad's philosophical views concerning art.

Keywords: Maxism, Art and Society, Autonomous Art.

سه‌رچاوه‌گان:

برامبوش، ئانتوون قان دین (۲۰۱۸) *هزراندنی هونه‌ر: رېبه‌رییه‌ک بو فله‌سه‌فه‌ی هونه‌ر*، وەرگێرانی له ئینگلیزییه‌وه نه‌به‌ز سه‌مه‌د، هیوا فاوندیشن، سلیمانی.

زاوه‌رلاند، کارۆل (۲۰۱۲) *رېبه‌رییه‌ک بو ئیستیتیکی ئادۆرتۆ*، وەرگێرانی له ئەلمانییه‌وه کاوه جه‌لال، گۆفاری کۆنستیت، ژماره ۶، لا ۲۹_۱۱۰، له بلاوکراوه‌گانی ریکخراوی کۆنستیت بو گه‌شه‌پیدانی کۆلتووری: سلیمانی.

سه‌مه‌د، نه‌به‌ز (۲۰۱۷) *مروث له هزری مه‌سه‌وود مه‌مه‌دا، گۆفاری کۆنتیکست*، ژماره ۱، لا ۲۸۷_۲۹۵.

صدیق، حسن حسین، ژیار فاخر (۲۰۱۸) *مروث له نیوان ئازادی و بیچاره‌یی لای مه‌سه‌وود مه‌مه‌د: شیکردنه‌وه‌ی فله‌سه‌فیانه*، له کۆنفرانسی نیوده‌وله‌تی یادی پانزده‌ ساڵه‌ی کۆچی دوا‌یی ئەدیب و فه‌یله‌سوف و بیرمه‌ندی کورد مه‌سه‌وود مه‌مه‌د، به‌رگی یه‌که‌م، ئاماده‌کردن هه‌یدەر له‌شکری و ده‌ریا هه‌ویزی، چاپخانه‌ی رۆژه‌ه‌لات، کوردستان-هه‌ولێر.

گیتمان_زیفهرت، ئانیماری (۲۰۰۹) *رېبه‌رییه‌ک بو ئیستیتیک*، وەرگێرانی له ئەلمانییه‌وه کاوه جه‌لال، سلیمانی، چاپخانه‌ی بینایی، به‌رئیه‌به‌ریتی چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی سلیمانی.

مه‌مه‌د، مه‌سه‌وود (۱۹۷۷) *مروث و ده‌ور و به‌رگی یه‌که‌م*، به‌غدا: چاپخانه‌ی کۆری زانیاری کورد.

مه‌مه‌د، مه‌سه‌وود (۲۰۰۹) *کومه‌لگه‌ی مروثایه‌تی؟ بۆچی به‌ شتیخانه ده‌چی؟* وەرگێرانی له عه‌ره‌بییه‌وه: هه‌ولێر: ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس.

مه‌مه‌د، مه‌سه‌وود (۲۰۱۰) *بو ئەمیری هه‌سه‌ن پوور له هه‌ر کۆتیه‌ک بێت*، چاپی دووهم، هه‌ولێر: ده‌زگای چاپ و بلاوکردنه‌وه‌ی ئاراس.

Adorno, Theodor W. (1997) *Aesthetic Theory*, London: Continuum.

Adorno, Theodor W (1991) *The Culture Industry: Selected Essays on Mass Culture*, London: Routledge.

Adorno and Max Horkheimer (2002) *Dialectic of Enlightenment*, Stanford, California: Stanford University Press.

Lukács, Georg (1962) *The meaning of contemporary realism*, London: Merlin Press.

O'Connor, Brian (2013) *Adorno*, London: Routledge.

Wilson, Ross (2007) *Theodor Adorno*, London: Routledge.

پهراویزهکان:

i. مه‌سعوود محمەد سالی ۱۹۱۹ له کۆیهی باشووری کوردستان هاتۆته دنیا. له شاری به‌غدا سالی ۱۹۴۵ کۆلیژی حقوقی خویندوو. له سالی ۱۹۷۰ رۆلی گهره‌ی هه‌بووه له دامه‌زراندنی کۆری زانیاری کورد و ئەندامی کارای کۆر بووه. مه‌سعوود مروفیکی هه‌قه‌پرستی، مروفدۆستی کوردستانه‌په‌روه‌ر، له‌ بوارى فيکر، میژوو، زمان، ئەدهب و جفاکناسیدا به‌ کوردی و عاره‌بی به‌ره‌می شاکاری هه‌یه؛ گرینگترینیان مروف و ده‌روه‌ر (سى به‌رگ)، حاجی قادری کۆبی (سى به‌رگ)، بۆ ئەمیری هه‌سه‌ن پور له‌ هه‌ر کۆییه‌ک بێت، چه‌پکیک له‌ گۆلزاری نالی، زمانی کورد، ... هتد. نووسینه‌کانی نووسه‌ر له‌ هه‌ردوو روى رووخسار و ناوه‌رۆکه‌وه‌ سه‌نگ و په‌یان تاییه‌ته، سه‌رچاوه‌ی فه‌ره‌نگ و زانیارن. مه‌سعوود له‌ به‌ره‌مه‌کانیدا داکۆکی له‌ ئازادیی بێر ده‌کات، هزر و بۆچوونی باو ده‌کاته‌ بابه‌تی توژینه‌وه، له‌ روانگه‌یه‌کی ئەنارکیستانه‌وه‌ داکۆکی له‌ ئازادیی تاک ده‌کات. به‌ بۆچوونی مه‌سعوود محمەد مروف تاکه‌ ئافرینه‌ره. دین و ئایدیۆلۆژی دیارده‌ی جفاکین. له‌ ۱ نیسانی ۲۰۰۲ له‌ شاری هه‌ولێر کۆچی دوایی کردوو و له‌ گۆرستانی ده‌رویش خدر له‌ شاری کۆیه‌ به‌ خاک سپێردراوه. (ب‌روانه <https://www.mamosta.net>).

ii. تیۆدۆر ئادۆرنۆ (Theodor W. Adorno) فه‌یله‌سوفیکی ئەلمانییه، سالی ۱۹۰۳ له‌ فرانکفۆرت له‌ دایک بووه، فه‌لسه‌فه‌ی خویندوو، سالی ۱۹۳۱ دکتۆرای ته‌واو کردوو. به‌هۆی جووبوونیه‌وه‌ له‌ گه‌ل پروفیسۆره‌ جووه‌کانی دیکه‌ له‌ زانکۆ ده‌رکراون. سالی ۱۹۳۴ به‌ناچاری ئەلمانیا جیده‌هێلێت. سه‌ره‌تا ده‌چیت بۆ ئینگلاند، له‌ ئوکسفۆرد نیشه‌ته‌جی ده‌بی، پاشان ده‌چیت بۆ ئەمریکا. له‌ گه‌ل ماکس هۆرکه‌ایمه‌ر قوتابخانه‌ی فرانکفۆرت بۆ توژینه‌وه‌ی کۆمه‌لایه‌تی داده‌مه‌زرینن. سالی ۱۹۴۷ ئادۆرنۆ ده‌گه‌رینه‌وه‌ بۆ فرانکفۆرت و ده‌بیته‌ مامۆستا له‌ به‌شی فه‌لسه‌فه. چه‌ندین کتییی گرنگی نووسیوه‌ وه‌ک دیالیکتیکی رۆشنایی، دیالیکتیکی نیگه‌تیف، تیۆری ئیستیتیک، ... هتد. سالی ۱۹۶۹ مردوو. (ب‌روانه <https://plato.stanford.edu/entries/adorno>).

iii. ئەمیری هه‌سه‌ن پور سالی ۱۹۴۳ له‌ شاری مه‌هاباد له‌ رۆژه‌لاتی کوردستان له‌ دایک بووه. سالی ۲۰۱۸ له‌ تۆرنتۆ له‌ که‌نه‌دا کۆچی دوایی کردوو. ئەمیری هه‌سه‌ن پور زمانناس و لیکۆله‌ر و ئەکادیمییه‌کی کورده، له‌ سه‌ر بیروباوه‌ری چه‌پ و مارکسیستیه. له‌ زانکۆی تاران ماسته‌ری له‌ زمانناسی خویندوو. پاشان دکتۆرای له‌ زمانناسی له‌ ئەمریکا خویندوو. دوای ته‌واوکردنی دکتۆراکه‌ی له‌ که‌نه‌دا بووه‌ به‌ مامۆستای زانکۆ، پاشان بووه‌ به‌ پروفیسۆری یاریده‌ده‌ر له‌ زانکۆی تۆرنتۆ. چه‌ندین توژینه‌وه‌ و نووسینی له‌باره‌ی زمانی کوردی نووسیوه. (ب‌روانه <http://kurdishacademy.org/?p=2819>).

iv. مه‌سعوود محمەد ده‌لی "من بۆ (فنان) وشه‌ی (هونه‌رکار) په‌سه‌ند ده‌که‌م، هه‌رچی وشه‌ی (هونه‌رمه‌ند)یشه‌ بۆ واتای به‌رفراوانی چه‌سپاوی له‌ هه‌ر کاریکدا وه‌ک بلی (ئهم نووسه‌ره‌ هونه‌رمه‌نده) نابێ نووسه‌ر هونه‌رکاره." (ب‌روانه: مه‌سعوود محمەد، مروف و ده‌روه‌ر، به‌رگی یه‌که‌م، لاپه‌ره ۸۹).